

ben kiemelkedő feladata a keresztény egyházaknak. Ezeknek kell felvenniök a szellemi harcot az ellentétes hatású tényezőkkel, a szélsőséges nacionalizmussal, az idegengyűlölettel, a másság iránti türelmetlenséggel és nem utolsósorban a vallási türelmetlenséggel.

Törekednünk kell mindannyiunknak arra, hogy Isten akarata beteljesüljön nem csak a mennyekben, hanem itt alant a földön is.

Jegyzetek

¹ Kovács István: *Az emberi jogok az alkotmányokban, "Az emberi jogok dokumentumokban"* c. kötetben, Bp. 1976. 18. l.

² *Insztitúciók*, i. sz. 533.

³ SH -Springer Hungarian- *Atlasz, Filozófia*, Bp.- Berlin, 1993. 101. l.

⁴ Kovács István id. mű 40. l.

⁵ Thomas Hobbes: *Leviathan*, Bp. 1970. 183. l.

⁶ Mayflower volt a neve annak a vitorlásnak, amely főleg a puritán értelmiségiekből álló kivándorló csoportot szállította új hazájuk partjaihoz.

⁷ Kovács István id. mű 46. l.

Dr. GAAL GYÖRGY

A PROTESTANTIZMUS SZEREPE A MAGYAR MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

Ravasz László egy 1927-es angol nyelven közzétett dolgozatában megállapítja, hogy a kereszténység felvétele után a reformáció, a protestantizmus befogadása bírt a legnagyobb jelentőséggel a magyarok megmaradása, önálló kultúrájuk megőrzése szempontjából.¹

A szellemében is magyar műveltséget a reformáció teremtette meg. Amit azelőtt tájainkon írtak, az beleolvadt az európai kultúrába, legfeljebb szerzője volt magyar, nyelve csak egészen ritkán. A reformáció az európai művelődés nagy korszakváltásából fakad, a reneszánsz közép- és kelet-európai kisugárzása. Lényege az eddigi feltétlen tekintélyvel alapuló hittel szemben a meggyőződésen, a megértésen alapuló hit, a hittudomány és művelődés kiterjedése az addigi szűk egyházi keretektől a laikus társadalom irányába. Első csírait Németországban tanuló fiatal papjaink hozhatták magukkal, elterjedését tájainkon nem csak a meggyőződés, hanem a politika is segítette: az emberek lelki életének irányítására is igényt formáló Habsburg-katolicizmustól való hatásos elzárkózást jelentette.

Az erdélyi fejedelemség másfél századában a protestantizmus a hivatalos vallás szerepét töltötte be, még a katolikus Báthoriak idejében is. Már az 1568-as tordai országgyűlés Európában elsőként hozott törvényt a vallási türellem biztosítására. Míg a szász városok megrekedtek a szelíden modósító luther-

ranizmusnál, a magyar mezővárosok és nagyvárosok lakossága, utóbb a hozzájuk csatlakozó nemesség a radikálisabb kálvini tanításokat fogadta el, sőt Erdélyben kialakult a reformáció - legradikálisabb - magyar változata, az unitarizmus. Ezek mindegyike egy-egy színárnyalatot képvisel a kor művelődésében, szétválasztásuk inkább dogmatikai szempontból jelentős. A kultúrtörténet egybefogja az árnyalatokat, s a közös vonásokból indul ki.

A reformáció három nagy eszközzel vetette meg a nemzeti kultúra alapjait: az anyanyelvűséggel, a könyvnyomtatással és az iskolahálózat kialakításával.²

A katolicizmus nemzetközi nyelve a latin volt. Ezen a nyelven folytak a vallási szertartások, ezen a nyelven írtak-értekeztek. Többnyire a papok-szerzetesek egymás között. Egészen kis számú főúri-világi értelmiségi tudott e művelődési körbe bekapcsolódni. Amikor a pretestantizmus meghirdette az anyanyelvűség elvét, egyszerre tömegek számára tette hozzáférhetővé a teológiát-kultúrát.

Ettől fogva az egyszerű polgárok is részt vehettek az egyház belső életében, állást foglalhattak a teológiai vitákban, megtanulhattak írni-olvasni, s igényelték az olvasnivalót. A hívek ezután meggyőződésből vallják egyik vagy másik egyház hitelveit. A papok meggyőzik a gyülekezetet a maguk igazáról. Ugyanakkor a katolicizmus még egy századon át ragaszkodik a latin nyelvhez, papjai pedig nincsenek felkészülve a hitelvek vitatására, védelmére. A nagy változást majd az ellenreformáció hozza meg.

Az anyanyelvűség eleinte a Biblia-fordításokban nyer irodalmi vetületet, hiszen minden felekezet és prédikátor a Bibliára hivatkozva hirdeti tanait. Utána megszólal a hitvitázó dráma, a zsoltárszerű líra, a bibliai majd világi elbeszélő költészet, a szerelmi líra - s megszületik a magyar nyelvű irodalom.

A könyvnyomtatást Johannes Gutenberg fedezte fel a XV. század közepén, és technikája a múlt század végéig alig változott. Magyarországon már Mátyás király idejében működött nyomda, melyen Hess András kinyomtatta a híres latin nyelvű Budai Krónikát (1473). A latin nyelvű könyvnyomtatás azonban csak technikai újítást jelentett, a kis számú lenyomat csak a kevés beavatott kezében forgott. A nyomda lehetőségeit a reformáció ismeri fel, az teszi a kultúra terjesztésének leghatásosabb eszközévé. Első magyar nyomtatott könyveink az 1530-as években Krakkóban és Bécsben készülnek. Tájainkon az első állandó nyomdák felállítása a szász reformációhoz fűződik: Szeben (1529), Brassó (1535). Az első magyar nyomdászok kis szekerem egész műhelyüket magukkal költöztető vándortipográfusok voltak, akik egy-egy városban, főúri udvarban néhány hónapra letelepedtek, s kinyomtatták a megrendelt művet. Az első ilyen ismert vándornyomdász és prédikátor Abádi Benedek volt, aki Nádasdy Tamás megbízásából 1540-1541-ben Sárváron kinyomtatta Sylvester János Új Testamentum-fordítását. Az első állandó magyar nyelvű nyomda Kolozsvárt létesült 1550-ben, Hofgreff György és Heltai Gáspár tulajdonaként. Heltai a kor első zseniális tipográfusa és legjelentősebb prózáírója. Felismeri, hogy a nyomtatvány már szélesebb olvasóközönségre számíthat, tehát lehetőleg olyan nyelvváltozatot kell használnia, amit bárhol nehézség nélkül megértenek, a könnyebb olvashatóság kedvéért a helyesírást

is egységesíti. Sőt, ennél tovább megy: felméri az igényeket, mi az, amit szívesen olvasnának. S mikor nem kap ilyen kéziratokat, maga fordít, átdolgoz és ír mesét, dialógust, krónikát. A Heltai-féle nyomda a XVI. századi könyvtermelésünk egyharmadát adta. A kor másik jelentős magyar nyomdája a debreceni volt, ezt 1561-ben Huszár Gál alapította.

A nyomtatványok már nem olyan költségesek, mint a kódexek, úgyhogy egyre több otthonba eljutnak, lehetővé téve a Biblia, az imádságos- és énekeskönyvek otthoni használatát. Ahhoz azonban, hogy az anyanyelvű kinyomtatott műveket sokan olvashassák, még valami szükséges: az írni-olvasni tudás, ez pedig tömegméretekben csak az iskolában sajátítható el.

A katolikus iskolák a középkor folyamán, a reformáció idején is, egészen a jezsuiták felléptéig az egyházi életre, szerzetesi vagy papi pályára készítették elő növendékeiket. A protestáns iskoláztatás ezzel szemben a szélesebb társadalmat akarta felölelni: főleg a polgárságot, nemességet, később a módosabb parasztságot. Megtanította őket írni, olvasni, vitatkozni: a nyomtatott műveket olvasni és értelmezni. Felsőbb osztályokban ezekhez járult még az elmélyülő latin-tudás és az ókori szerzők műveinek tanulmányozása, a dialektika, retorika, logika, poétika, asztronómia, s természetesen a megfelelő vallási, bibliai ismeretek. Elvileg minden protestáns egyházközségben a rektor, esetleg a kántor, a pap vezetésével iskola működött, ahol elsajátíthatták az elemi ismereteket. A legtehetségesebb fiatalok bejutottak a kollégiumokba, melyek tulajdonképpen a protestáns egyetemeket is helyettesítették. Végzettjeik vidéki papok, tanítók lehettek. Néhányan közülük egy-két évig külföldön folytatták tanulmányaikat, elsősorban Németországban és Hollandiában. A protestáns kollégiumok is felépítésükben ezen országok iskolatípusához hasonlítottak, a helyi szükségletekből fakadó módosításokkal. A kollégiumokban latinul folyt az oktatás, úgyhogy akár külföldről hívott professzorok jöttek, akár a diákok idegen iskolákba iratkoztak, nem kellett nyelvi nehézségekkel küzdeniük. Egyedül Apáczai Csere János tett kísérletet ekkoriban a felsőbb tudományok magyar nyelvű előadására.

A reformátusoknak három kollégiumuk volt: a debreceni, sárospataki és a gyulafehérvár-nagyenyedi; a magyar evangélikusoknak, unitáriusoknak egyegy: az eperjesi, illetve kolozsvári. Ezeknek közeli városokban partikulái (alгимnáziumai) voltak. Így a gyulafehérvár-nagyenyedinek: Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Szászvároson, Udvarhelyen és Zilahon; a kolozsvári unitáriusoknak meg Tordán, Radnóton, Szentkeresztben, Hidvégén, Székelykeresztúron és Torockón. Az alгимnáziumot a kollégium látta el tanárral, s továbbtanuló diákjait pedig befogadta. Sok partikula később önállósult, híres kollégiummá vált. Így érte el a reformáció, hogy a lakosság jelentős részét beemelje a művelődésbe, a maga igényei szerint alakítsa gondolkodását.

Az egyre növekvő számú olvasóközönségnek olvasnivalót kellett biztosítani. A reformáció irodalma tulajdonképpen ezen igény kielégítésére szolgál. Mert rövidesen kiderül, hogy nem elég csak Biblia-fordításokat asztalra tenni. A reformáció korának magyar irodalmát műfajonként szoktuk csoportosítani. A vezető műfaj kétségtelenül a Biblia-fordítás. Ide tartozik az első, Krakkóban 1533-ban kinyomtatott magyar könyv, Szent Pál levelei Komjáthi Benedek for-

dításában, Pesti Mizsér Gábor négy evangélium- (1536) és Sylvester János Új Testamentum- (1541) fordítása. Heltai Gáspár már szinte az egész Bibliát megjelenteti magyarul (1551-1565), Károli Gáspár pedig elkészíti azt a fordítást (1590), amely alapszöveggé válik, máig is használatban van.

A hitviták, egyházi beszédek irodalmát a lutheránus Ozorai Imre, Dévai Biró Mátyás, Bornemisza Péter, Magyarai István, a református Szegedi Kis István, Melius Juhász Péter és az unitárius Dávid Ferenc képviseli a legmagasabb szinten. Ezzel eleinte közeli rokonságot mutat a drámairodalom, mely a hitvitázó drámából nő ki. Első sikeresebb alkotásai Sztárai Mihály nevéhez fűződnek, legtehetségesebb művelője pedig Bornemisza Péter. Szophoklész Elektrájának átdolgozásakor nem csak a magyar viszonyokhoz való alkalmazással, hanem kitűnő formaérzékkel, kifejező nyelvezettel alkot maradandót. Valószínűleg ő a szerzője a Balassi Menyhárt árultatásáról írott komédiának is. Kiadója az unitárius Karádi Pál prédikátor volt. Melius Juhász Péter és Dávid Ferenc elképzelt vitáját szintén unitárius szerző, a kolozsvári Kollégium szeniora, Válaszúti György formálta komédiává *Debreceni disputa* címmel.

A lírát is ekkor még zsoldárszerű hang jellemzi, első termékei éppen műfordítások: Kecskeméti Vég Mihály, Bogáti Fazekas Miklós vetik meg az alapot, amelyre Szenczi Molnár Albert remek tolmácsolása épül. Batizi András régi egyházi énekeket ír újjá, Szegedi Kis István és Farkas András a nemzet pusztulása fölötti jeremiádkokkal próbálja felrázni a lelkiismeretet, Szkhárosi Horvát András műfaja meg a bibliai idézetekre épülő feddő ének. A lírának egy további válfaja, mely főleg a népköltészetből merít, először Bornemisza Péternél szólal meg, de igazi magaslatokra Balassi Bálintnál ér, aki e korszak legnagyobb íróegyénisége.

Az elbeszélő költészet egyik ága a bibliai epika: bibliai tárgyú történeteket dolgoz fel verses formában, a másik, jelentősebb ág a világi epika. Míg azt inkább prédikátorok művelik, ezt énekmondók, vándorlantosok, akik egy-egy főúri udvarban, katonai táborban keresnek szállást és közönséget. Verseikben vagy történelmi alakokról, eseményekről szólnak (históriás ének), vagy nemzetközi témakörbe illeszkedő szerelmi történeteket dolgoznak fel (széphistória). A históriás énekmondók közül Tinódi Lantos Sebestyén emelkedik ki. Kora eseményeiről, a végvári harcokról oly hiteles beszámólót írt, hogy a történettudomány is hivatkozik rá. Énekeinek gyűjteményét *Cronica* címmel 1554-ben Kolozsvárt jelentette meg, ez első kottás nyomtatványunk. A széphistóriák szerzőit alig-alig ismerjük. Volter és Grizeldisz, Szilágyi és Hagymási, Eurialus és Lucretia kalandjai ma már idegenesen csengenek, de Ilosvai Selymes Péter Toldi-históriáját, valamint Gyergyai Albert Árgirus-történetét Aranyanak, illetve Vörösmartynak köszönhetően mindenki ismeri.

A világi prózát tekinthetjük még külön műfajnak, ez is a szórakoztatást szolgálta. Ide sorolható Bornemisza Péter (1536) és Heltai Gáspár (1566) Ezópusz-átdolgozása, az utóbbi erkölcsjavító dialógusa a részegségről és tobzódásról, valamint első világtörténetünk (*Chronica ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559) Benczédi Székely Istvántól és első magyar történelemkönyvünk (*Chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár, 1575) Heltaitól.

A XVI. század végén megtorpan a reformáció lendülete. Egyre érezhetőbbé válik a török birodalom hanyatlása és a Habsburgok fokozatos térnyerése. Ez bizonytalanságérzetet kelt. De nemcsak Erdélyre, egész Közép-Európára jellemző a válsághangulat, ami filozófiai téren az újsztoicizmusban fogalmazódik meg. Míg a reneszánsz az élet élvezetét, a tevékenységet hirdette, az új irányzat inkább a szemlélődést, a moralizálást helyezi előtérbe. Bár Bethlen Gábor kiegyensúlyozott uralkodásának évei politikai biztonságot sugallnak, főleg a kálvinista egyház egyre jobban elzárkózik minden újtástól, az ortodoxia válik jellemzőjévé. Még az enciklopedizmust - mely a világ megismerésének egyetemes módszerét keresi - valahogy befogadják. De a nyugaton terjedő puritanizmust, karteizianizmust, coccejanizmust mereven elvetik. Ezek az irányzatok az egyházi szervezet demokratikusabbá tételét, a racinális gondolkodást, a Biblia újszerű magyarázatát szorgalmazták. Az egyházi vezetés ortodoxiája azután egy évszázadon át legtehetségesebb polgári gondolkodóinak tragikus sorsát eredményezi. Itt csak hármukra utalunk.

Szenczi Molnár Albert XVII. századi vallásos költészetünk legnagyobb alakja. Élete nagy részét német földön tölti, ott készíti latin-magyar szótárát, magyar nyelvtanát, s ülteti át magyarra a máig is fordításában énekelt zsoltárokat. Aztán a fejedelem hazahívja, Kolozsvárt letelepedik, s több mint tíz éven át szegénységben tengeti életét, semmit sem alkot. (A szakkritika szerint az unitárius Thordai János zsoltárfordítása költőiségében vetekedik a Szencziével, csak éppen nem kerül sajtó alá, s így hamar megfeledkeznek róla.) Apáczai Csere Jánost már mint hollandiai teológiai doktort hívják haza a gyulafehérvári főiskolára. Itt aztán meg akarja újítani az oktatási rendszert, egyetemről álmodik, elkészíti az akkori tantárgyak első magyar kézikönyvét, enciklopédiáját (1653), melyből karteizianizmusa és a kopernikuszi világregnd elfogadása is kitűnik. Meghurcolják érette, s büntetésből Kolozsvárra helyezik, az alacsonyabb szintű iskolához, melyet ő három év alatt a maga szintjére emel. Nem szerencsésebb a sorsa Misztótfalusi Kis Miklósnak sem. Ő a nyomdászatot tanulja kilenc esztendeig Németalföldön. Megjelenteti a Károlyi-biblia javított szövegű kiadását. Már nemzetközi hírű mester, mikor hazahívják a kolozsvári kollégiumi nyomda élére. Itt csak mesteremberként fogadnák el, tudása gyümölcsöztetését egyre akadályozzák, még a zsinat előtti megszégyenítést is el kell viselnie.

Az erdélyi XVII. századi protestantizmus e három szimbolikussá vált alakja mellett számosan alkottak maradandót. A késő humanista latin költészetet a kolozsvári unitárius Deidrich György, a világi lírát a Balassi-tanítvány, Rimay János művelte magas fokon. Az enciklopedizmus teljesebb, szerencsésebb életpályát befutó képviselője volt Pápai Páriz Ferenc. Költő, orvos, tanár, az első magyar orvosi könyv szerzője, a Szenczi-féle latin szótár átdolgozója, a nagyenyedi kollégium újraindítója.

A protestánsok adott esetben a katolikusoktól is tanultak, eszközt kölcsönöztek hitelveik terjesztésére. Az iskoladrámát a jezsuiták terjesztették el tájainkon. Tőlük vették át az unitáriusok. A kolozsvári kollégiumban rendszeresen tartott előadások szerzői közül emelkedett ki Felvinczi György senior. Ő volt az első, aki 1696-ban magyar nyelvű színjátszó társulat működtetésére szabadalomlevelet kért és kapott a bécsi udvartól. A szépprózában

mutatkozik a legszerényebb fejlődés. Többé-kevésbé sikeres átdolgozások képviselik. Apafi Mihály két diplomatája alkotott maradandóbbat. Rozsnyai Dávid a Pancsatantrát, Haller János három középkori latin történetet (*Hármas história*, 1695) ültetett át nyelvünkre.

A prózának kialakult egy sokkal eredetibb, jellegzetesen erdélyi műfaja: a történet- és emlékirás. II. Rákóczi György felelőtlen lengyelországi kalandja, s az azt követő zavaros idők, a Habsburg- vagy törökpárti beállítottság megindoklása sok tollforgatót, gyakran vezető politikust késztetett arra, hogy elmagyarázza élettörténetét, vagy összefoglalja Erdély múltjának legtanulságosabb évtizedeit. Bojthi Veres Gáspár marosvásárhelyi rektor, majd udvari történetíró Erdély köztörténetét akarja megírni, Segesvári Szabó Bálint kolozsvári unitárius polgár városa eseményeit jegyzi fel napról napra 1606-1638 között. Kemény János, a későbbi fejedelem, tatár fogságban veti papírra önigazoló művét. Szalárdi János fejedelmi levéltáros a Rákócziak korát állítja "siralmas krónikája" középpontjába. A két Bethlen két mentalitást képvisel. Az apa, János kancellár még latinul írja Erdély történetét, a fiú, Miklós kancellár már művészi megalkotást *Önéletírást* hagy hátra.

Bethlen Miklós a fejedelmi Erdély utolsó kancellárja. Nevéhez fűződik a Diploma Leopoldinum (1691) kidolgozása, azé az okiraté, mely Erdély helyzetét szabályozza a Habsburg-birodalmon belül. Ennek egyik pontja kimondja a bevett felekezetek szabad vallásgyakorlatát. Azt azonban már Bethlen is tapasztalhatta, hogy az abszolutista bécsi kormányzás minduntalan megszegi a diploma előírásait. II. Rákóczi Ferenc függetlenségi harcainak bukása, a szatmári béke (1711) után teljesen mellőzötté vált a vallási egyenjogúság. Templom- és iskolafoglalások, ha kellett katonai segédlettel, erőszakos térítések, szigorú, katolikus kézben lévő cenzúra, egyre kizárólagosabban katolikus tisztviselői kar fosztotta meg a protestánsokat még az ígéretes illúziójától is. A protestáns egyházak legfeljebb megtúrt státusúak lettek. Nem csoda hát, hogy a másfél százados virágzás után közel egy századig a Habsburg-birodalom kereteiben bűvópatak-jellegűvé válik a protestáns kultúra. Az 1731-es Carolina Resolutio törvényileg is korlátozta a protestáns egyházak mozgásterét.

A fejedelemség megszűntétől számítható háromnegyed század az egész magyar művelődéstörténetben mélypontnak számít.³ Az erők átrendeződése folyik, új világszemlélet van kialakulóban. Csak a felvilágosodás eszméi tudnak lendületet adni kultúránknak. Az elnyomott helyzetben lévő és felekezetiükhez továbbra is ragaszkodó protestáns gondolkodók többnyire egy-egy kollégiumhoz kapcsolódnak, ennek tanítványai, professzorai voltak, esetleg lelkészi tisztséget töltöttek be. Közülük nagyon kevesen emelkedtek ki a helyi, felekezeti értékközegből, s kerültek be az egyetemes magyar művelődéstörténetbe. Bél Mátyás, a tudós történetíró a pozsonyi evangélikus gimnáziumot szervezte át, Szentábrahámi Lombárd Mihály későbbi unitárius püspök a kolozsvári kollégiumot tartotta meg, s megszerezte felekezete hitelét. A kolozsvári reformátusok első jogtanára, Huszti András történelmi munkáival és a finnugor rokonság hirdetésével tűnt ki. A székelyudvarhelyi professzor, Benkő József Erdély latin nyelvű leírását állította össze.

Erdélyben a felvilágosodás eszméi főleg protestáns körökben terjedtek. Különösen II. József 1781-es türelmi rendelete alapján nyílt lehetőség a szervezkedésre, építkezésre. A nagyobb mozgástér a szellemi merevség oldozását is eredményezte. Református püspök fia az az Aranka György, aki az 1790-es évek elején megszervezi az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot. A marosvásárhelyi Református Kollégium fő támogatója az a Teleki Sámuel gróf, erdélyi kancellár, aki a korszak legjelentősebb könyvtárát alapítja és a közösség rendelkezésére bocsátja. A zilahi kollégium legjelesebb tanára az a Gyarmathi Sámuel orvosdoktor, aki 1899-ben megjelent munkájával tudományos szintre emeli a finnugor nyelvrokonítást. Jórészt protestáns főurak, Rhédeyek, Wesselényiek támogatásával alakult meg Kolozsvárt 1792-ben az Erdélyi Magyar Színjátzó Társaság, s e városban szerkeszti 1814-1818 között első tudományos folyóiratunkat, az Erdélyi Múzeumot Döbrentei Gábor, egy evangélikus lelkescsalád fia.

A reformáció kibontakozásától a magyar írásosság terén kétségtelenül a protestáns szerzők kerültek többségbe, fejtettek ki nagyobb hatást. Gondolhatunk akár a fordításokra, akár a szépirodalomra, akár pedig a tudományos művekre. Mert az irodalmat ekkor még tágabban értelmezzük, nem csak a művészi alkotásokat soroljuk ide. A művészet más ágaiban, a zenében, a képző- és építőművészetben sokkal ellentmondásosabb a protestantizmus szerepe. A díszítőművészeteket sokáig a katolicizmus támogatóinak tekintették. A templomból minden mozdítható dísz, képet, szobrot, oltárt eltávolítottak, többnyire el is pusztítottak. A freskókat lefestették, az orgonákat összetörték. Egyedül a funkcionális építészetnek, a kőfaragók művészetének biztosítottak teret. A kor stílusa a virágmintás reneszánsz volt. Ez Kolozsvár, Gyulafehérvár számos polgárházának ajtó- és ablakkeretein rajta hagyta lenyomatát, a templomokban főleg a portálék, szőszékek, stallumok, síremlékek díszítésekor érvényesült. S ekkoriban jelentkezik a kazettás mennyezetfestés is, melynek egész iskolája alakul ki Erdélyben. A főúri építkezések, várkastélyok esetében még akkor sem beszélhetünk protestáns vonásokról, ha ezeket az épületeket éppen protestáns főurak építtették, hiszen a tervező mérnökök többnyire olaszok voltak, s a helyi mesterek is tőlük lesték el, s némileg egyszerűsítették a stílust. Jellemzően Bethlen Miklós kancellár saját tervezésű bethlenszentmiklósi kastélya is az olaszos reneszánsz jegyeit hordozza. Reneszánsz díszítőelemeket alkalmaznak az ötösmesterek is, számos egyházi klenódiум maradt fenn ebből a korszakból.

A XVII. században egy jellegzetes kettősség alakul ki: az új művészeti irányzat, a barokk, a katolikus szellemiség terjesztőjévé minősül, s ezzel szemben a protestánsok több mint egy századig éltetik a kései reneszánszt, ami művészettörténeti szempontból egy provinciális helyzetet eredményez.⁴ A felvidéki evangélikus építészet a XVII. század második felében kezd átvenni barokk motívumokat, Erdélyben viszont csak a XVIII. század közepe után, lényegében a II. József türelmi rendeletét követő protestáns templomépítészetben érvényesül a már klasszicizmussal keveredő barokk. Kolozsvárt ezt jól példázza a most kétszáz éves unitárius, valamint a negyed századdal fiatalabb lutheránus templom.

A korai protestantizmus puritán felfogása a zenét csak funkcionálisan tűrte meg. Eleinte a táncot, a szórakoztató éneklést, szerelmi lírát is tiltották. Kizárólag az egyszólamú gyülekezeti éneklést fogadták el akkor, mikor Közép-Európában a polifónia élte virágkorát. A históriás énekek monoton dallamvilágába enged betekintést a Tinódi-féle Cronica első hangjegyes nyomtatványunk. Arra azonban csak utalásaink maradtak fenn, hogy a fejedelmi udvarban Bethlen Gábor idejében, s bizonyára nem egy főúri kastélyban ünnepi alkalmakkor - nyilván zenére - társas táncot lejtektek.⁵ Bár Bethlen Gábort foglalkoztatta a gyulafehérvári volt katolikus székesegyház orgonájának a felújítása, arra valószínűleg nem gondolhatott, hogy a szertartások alatt is igénybe lehetne venni. A református zsinatok ismételten megtiltották a templomi hangszerhasználatot. Geleji Katona István fejedelmi prédikátor, majd erdélyi püspök, ismételten tiltakozott az orgona használata ellen. Az erdélyi szász evangélikusok vezették be először szertartásaikba az orgonát; a XVII-XVIII. század fordulóján már a református kollégiumokban is megjelent egy-egy kezdetleges orgona. Az adatok szerint Erdélyben a magyar protestánsoknál első ízben 1753-ban a sepsiszentgyörgyi református templomban szólalt meg a hangszer.⁶ Rövidesen a református és az unitárius templomok jó részében bevezetik az orgonakíséretet, s ezt kénytelenek a zsinatok is tudomásul venni.

A XIX. század 20-as éveiben működő reformkori politikai küzdelmek teremtik meg azt a kohót, amelyben végérvényesen összeolvad, egységessé válik a magyar művelődés. A felekezeti hovatartozás elveszti jelentőségét, egyetlen szempont érvényesül: a haladás, a reformok vállalása vagy elvetése. Ettől fogva az irodalmi-művészeti-politikai élet kiválóságai vegyesen kerülnek ki a különböző felekezetekből, s vallási hovatartozásuk sokszor csak alapos vizsgálódással állapítható meg. Legfeljebb iskolájuk vagy valamilyen egyházi tisztségük ad fogódzót. Ha ezután valakihez munkásságát jellemezve hozzáfűzik a felekezeti jelleget, az inkább leszűkítő értelmű, azt érzékelteti, hogy az egyetemes magyar értékeket csak közvetve gyarapította.⁷

A reformkor politikai vezetésében arányos a felekezeti megosztás. A katolikus Széchenyi István mellett ott a református Kölcsey és Wesselényi, valamint az evangélikus Kossuth. A költő Kölcsey Himnusza pedig egyaránt elfogadott imája lesz valamennyi felekezetnek. Ez az egyensúlyhelyzet nagy költőtriászunkban is érvényesül: Vörösmarty katolikus, Arany János református, Petőfi pedig evangélikus volt. Jóformán egyikük költészete sem utal a hovatartozásra. Vörösmarty Szózatát a református Egressy Béni zenésíti meg 1843-ban. A regényírásban a katolikusból református hitre tért Jósika Miklós és a politikusként is méltatott Kemény Zsigmond teszik az első lépéseket. S mellettük rögtön meg kell említenünk a katolikus Eötvös Józsefet is.

A kört szűkebbre zárva, főleg a protestáns kollégiumok vonzásában élnek, vagy legalább innen indulnak ki azok, akiket már inkább felekezeteik tartanak számon, s csak egy-két vonatkozásban gazdagították az egyetemes magyar művelődést. Az eposzíró Aranyosrákosi Székely Sándort Vörösmarty előfutárának tekintik, de később az unitáriusok jeles egyháztörténetírója és püspöke lett. Az unitárius Szentiváni Mihály és Kriza János a népies költészet erdélyi legjobb képviselői, az utóbbi szintén unitárius püspök lett, s igazi hír-

nevét székely népköltészeti gyűjteménye, a Vadrózsák összeállításának tulajdoníthatjuk. A marosvásárhelyi, majd nagyenyedi bölcselettanár, Köteles Sámuel és a kolozsvári unitárius rektor, Körmöczy János, Kant szellemében oktatják a filozófiát, sokat tesznek a magyar szaknyelv kialakításáért. A sárospataki Erdélyi János professzor már hegelianus, de őt inkább az első magyar népköltészeti gyűjtemény megszerkesztőjeként szokták emlegetni. Szász Károly és a kolozsvári unitárius polihisztor, Brassai Sámuel tanítványai az erdélyi reformmozgalom leglelkesebb hívei. Nagyenyedről indul keletre a magyarság eredetéről hírt hozni Kőrösi Csoma Sándor, Kolozsvárról indul nyugatra az amerikai demokráciát megismerni Bölöni Farkas Sándor. És folytathatnók a sort a történész, statisztikus és szerkesztő Kóváry Lászlóval, a természettudós Berde Áronnal az unitáriusok sorából, a szintén reál érdeklődésű Méhes Sámuel kolozsvári református tanárral, aki az Erdélyi Híradó című reformpárti lapot szerkesztette. A marosvásárhelyi két Bolyai meg szimbólummá vált művelődéstörténetünkben. Az evangélikusok legjelesebb bölcseste, Szontagh Gusztáv késmárki tanár már egy eredeti magyar filozófia kidolgozására tesz kísérletet.

Az 1848-as XX. törvénycikkely, mely "a bevett vallások tökéletes egyenlőségét és viszonyosságát" kimondja, lényegében egy kialakult helyzetet szentesít az államjog szempontjából. A forradalom vérbefojtását követő önkényuralom a teljes magyarságot sújtotta, bár kissé nagyobb nyomást gyakorolt a protestáns felekezetekre. Ez azonban már nem vezethetett felekezetieskedéshez. Mégis megállapíthatjuk, hogy a protestáns iskolákban, lelkesi karban jobban, tisztábban élt 1848 szellemi hagyatéka.

Az 1850-es Organisations-Entwurf nevű osztrák tanügyi rendelet - melyet sokat kárhoztattak németesítő törekvései miatt - az iskolák nyilvánossági jogának megadását többek között a szaktanár-rendszer bevezetéséhez kötötte. Ez óriási terhet rótt az egyházakra, mert az eddigi három-négy professzor mellé most rendes és helyettes (de mindenképpen szakképzett) tanerők egész sorát kellett alkalmazni. Ekkor történik meg az egyházközpontú, lényegében lelkészképző nevelésről a világi jellegű oktatásra való áttérés. Ez a dualizmus idején hozott népoktatási és középiskolai törvényekkel még hangsúlyozottabbá válik. A század végére a felekezeti iskolákban előadott tantárgyakban alig van különbség, legfeljebb az intézetek szellemében.

Az önkényuralom korának vezető költőegyénisége a nagykőrösi református gimnáziumban meghúzódó Arany János. A forradalom utáni hangulatot tükrözik a református papköltő, Tompa Mihály versei is. A kolozsvári Református Kollégium diákja majd tanára, Gyulai Pál költészetében szintén mély nyomot hagy a forradalom leverése. A próza terén Jókai Mór regényíró munkássága bontakozik ki. Az erdélyi tudományosság felkarolására Mikó Imre gróf, Erdély Széchenyije, 1859-ben megalapítja az Erdélyi Múzeum Egyletet. Ez aztán olyan szellemi tőkét kovácsol, olyan gazdag könyvtárat, gyűjteményeket hoz létre, hogy 1872-ben Kolozsvárt nyitják meg a második magyar egyetememet. Professzorai közé kerülnek a protestáns kollégiumok legjobb tanárai. Első rektora és prorektora Berde Áron, valamint Brassai Sámuel is az Unitárius Kollégium volt igazgatója. Messze vezetne, ha most felekezeti hovatartozás alapján

akarnók számba venni a professzorokat. Mindössze kettőt emelünk ki, akik valóságos iskolát teremtettek a protestantizmuson belül, a bölcsező Böhm Károlyt és a pedagógus Schneller Istvánt.

A kiegyezés után az 1868-ban hozott LIII/53/ törvénycikk ismételtel ki mondta a bevett vallások tökéletes egyenlőségét, s ezt 1895-ben újabb törvények erősítették meg, beiktatva az izraelita vallást is. A bevettnek számító protestáns felekezetek az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok voltak. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Magyarország lakosságának 51%-a római katolikus volt. A három protestáns felekezet csak 22,7%-ot tett ki. Mégis a művelődés terén több mint 50%-osnak tekinthető részesedésük.

A prózát a Jókai mellé felzárkózó evangélikus Mikszáth Kálmán egyre realistább hangvétele uralja a századfordulón. Móricz Zsigmond állítja a legszebb emléket történelmi trilógiájával a legnagyobb magyar protestáns uralkodónknak, Bethlen Gábornak. A század első két évtizedének új stílust hozó költője, Ady Endre. Mellettük eltörpülnek az olyan egy-két maradandó művet felmutatók, mint az epigonnak tekintett Lévy József református tanár-költő, az inkább jogász-politikus Eötvös Károly útleíró, Tolnai Lajos lelkész-regényíró, Beöthy Zsolt a korszak vezető esztétája. Az újromantikus drámák ma már elfeledett szerzője, Éjszaky Károly és a Székelyföld ma is gyakran idézett leírója, Orbán Balázs, önként választották az unitárius vallást. Az unitarizmus önkéntes vállalásában osztozik velük a XX. századi magyar zeneszerzés legnagyobb alakja, Bartók Béla.

Már 1872-ben, a kolozsvári tudományegyetem megnyitásakor elhangzott az igény, hogy létesítsenek egy protestáns teológiai kart. A fővárosi egyetemnek ugyanis részét képezte a római katolikus hittudományi fakultás. Szász Domokos erdélyi református püspök 1895-ben Nagyenyedről Kolozsvárra helyezve a teológiai oktatást, itt egy lényegében új, magas színvonalú tanintézetet állított fel Református Teológiai Fakultás elnevezéssel. S ezt sikerült lazán az egyetemmel is összekapcsolni. Az Unitárius Kollégiumból kiváló Papnevelő Intézet hallgatói is 1897-től egyes kurzusokat az egyetemen hallgattak, s ott szerezhettek doktori fokozatot, esetleg tanári diplomát is. A közhatalomváltásig tudós és papnemzedékek sora indult e kettős képzés alapján. Olyan rendkívüli hatású bölcsezők tanítottak, mint Ravasz László, Bartók György, Révész Imre, Tavasz Sándor vagy Varga Béla.⁸ 1912-ben végül megvalósul a protestáns, pontosabban református jellegű egyetem iránti igény is. A debreceni Református Kollégiumból nő ki, felölelve annak teológiai akadémiaját.

Az első világháborúnak a magyarságra nézve tragikus kimenetele, az ország feldarabolásának szentesítése az 1920-ban aláírt trianoni békediktátummal, teljesen új helyzetet teremtett a kultúrában és a felekezeti viszonyokban is. Mint közzismert, a dualizmusbeli Magyarország elvesztette területének háromnegyedét, népességének kétharmadát. A lutheránusok kétharmada, az unitáriusok szinte teljessége, s a reformátusoknak is több mint egyharmada a határokon kívül rekedt. Csak a Romániába szakadtaknak volt kielégítő intézményrendszerük⁹, belső szervezettségük, melyek biztosították a felekezeti hagyományok fenntartását. Az unitáriusok teljes intézményrendszere Erdélyben maradt. A többi országokba szakadt egyházrészek nagy nehézségek árán tud-

tak megmaradni, s többnyire az egyházakon belül is szembekerültek az uralkodó nemzet elnyomó törekvéseivel. Ilyen körülmények között a protestáns kultúra - nagyrészt politikai okokból - két fő ágra szakadt. Az egyik az anyaországi, a másik az erdélyi. A közös hagyományok, a közös hitelvek és a közös értékszemlélet megőrizte az egységtudatot, az egyházakra háruló feladatok vállalása okozott eltérést.

A trianoni Magyarországon az egyházi intézményekre csak sajátos felekezeti hagyományaik fokozottabb ápolása hárult, hiszen állami iskolák, főiskolák és egyetemek, a tudományos akadémia és más rendszeres támogatásban részesülő intézetek gondoskodtak a közös művelődési értékek megtartásáról, továbbfejlesztéséről. Ugyanakkor romániai viszonyok közt az egyházaknak át kellett vállalniuk az állam funkcióinak jó részét is. A felekezeti hagyományok megőrzése mellett az egész magyar kultúra itteni ápolói lettek. A rájuk nehezedő közös nyomás jobban összekapcsolta őket, mint amennyire a dogmatikai különbségek válaszfalat képezhettek. Az egyházak tartották fenn valamennyi magyar középiskolát, s együtt léptek fel megvédésükért. Felekezetközi egyetemet is próbáltak alakítani 1920-ban, de ezt az állam rövidesen betiltotta. Teológiai akadémiák azonban a legrangosabb tudósokat csoportosították, akik gyakran a bölcsélet, irodalom, pedagógia terén is szaktekintélyeknek számítottak. A tanintézetek mellett gazdag könyvtárak, néha múzeális szertárak működtek. Közös nyomdavállalatot (Minerva) támogattak, ahol tankönyveket, egyházi műveket sokszorosítottak. Mindegyik felekezet több folyóiratot, gyülekezeti lapot jelentetett meg, s irodalmi, művészeti társaságokat is létrehozottak (Unitárius Irodalmi Társaság, Erdélyi Katolikus Akadémia, Károli Gáspár Irodalmi Társaság). Kétségtelenül az egyházak voltak Erdélyben a magyar művelődés megtartói.

Az 1940-es évek második felében berendezkedő kommunista hatalom a vallásosság minden formáját, a felekezeti hagyományokat megpróbálta kiirtani. A négy száz éves protestáns szellem minden művelődési megnyilvánulását tiltotta, üldözte. Magyarországon elnézőbben, Romániában szigorúbban. Itt a csapás kétszeres volt, mert nemzetiség megtartó szerepétől is igyekeztek megfosztani az egyházat. Szerencsére lelkes tanárok és tanítványok, lelkészek, kántorok és gondnokok egész sora éltette magában, s közvetítette titokban ideig-óráig a hagyományokat. A négy évtizedes elnyomás azonban oda vezetett, hogy az utóbbi generációk minimális felekezeti oktatásban részesültek, irodalmi, művelődéstörténeti ismereteikből is teljesen hiányzik az egyházak szerepe. A szélesebb olvasóközönségnek szánt és ma is közkezen forgó könyvek, s főleg a tankönyvek igyekeztek azt a benyomást kelteni, hogy a vallás, az egyházak szerepe valahol az ellenreformáció táján lezárult. Attól fogva a vallás csak a templomon belüli szertartásokon nyilvánul meg. A magyar művelődés a reformkortól valóban nem felekezeties jellegű, de a hagyományápolás szintjén mindenkinek illik ismernie felekezete nagyjait, hisz ez a kötődést, önbizalmat erősíti.

A protestáns hagyományok a magyar művelődés szerves részét képezik. Jelentőségük épp abban áll, hogy színezik az egésztestet. Még csak egy ilyen alkalmi seregszemlére is nehéz és kockázatos különválasztani őket.

Jegyzetek

¹ Ladislaus Ravasz: *The Significance and the Future of Hungarian Protestantism*. In: *Hungarian Protestantism. Its Past, Present and Future*. By Emeric Ravasz, Stephen Kováts, Ladislaus Ravasz. Budapest, 1927. 193-194.

² A reformáció irodalmát tanulmány sorozatban ismertettük. *Irodalmunk a fejedelemség korában*. Erdélyi Híradó (Szabadság) 1991. aug. 14. - okt. 2.

³ Régebbi irodalomtörténetünk egyenesen "nemzetietlen kor"-ként emlegette ezt az időszakot. Ehhez fűz kommentárt Szerb Antal Magyar Irodalomtörténete (Budapest, 1972) egyik fejezetében (117-121 l.)

⁴ Vö. Kőszeghy Péter: *Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig*. In: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Szerkesztette: Kósa László, Budapest, 1991, 357-538.

⁵ Az erre vonatkozó adatokat összegyűjtötte Benkő András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéből*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979. 94-106.

⁶ Kovács László Attila: *Árva erdélyi orgonák*, Református Naptár az 1995. évre, 132-137.

⁷ Az ezutáni írók felekezeti hovatartozására legtöbb esetben csak Zoványi Jenő Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikona (Budapest, 1977.) ad elég megbízható utalást.

⁸ Vö. Boros György: *Az Unitárius Teológiai Akadémia szervezete, szabályai és fejlődésének története*. Kolozsvár, 1916; Nagy Géza: *A kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár, 1995.

⁹ A statisztikai adatok többsége az 1. jegyzetben szereplő *Hungarian Protestantism* című kötet 158-166. lapjairól való.

TÓTH PÉTER

COLLOQUIUM^{*}

(Egy elveszettnek hitt unitárius iskoladráma)

Dolgozatom tárgya egy korábban elveszett, majd előkerülés után az OSzK-ban Oct. Hung. 1096. jelzettel ellátott kéziratos kötet Colloquium című szövege, illetve ennek irodalom- és esztétörténeti behatárolása és a szöveg töredékességének következtében az elképzelhető teljes drámaszöveg szerkezetének rekonstrukciója.

A kéziratos kötetet először Balassa József ismertette az 1913-as Irodalomtörténet lapjain.¹ Ugyanebben az évben még Borbély István szakértői vé-

* Megjelent a Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István szerkesztette: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, Debrecen, 1993 c. kötetben, 73-80 l.